

**МЕТАМОРФОЗИ МІСЬКОГО ЖИТТЯ.
ПЕРЕТВОРЕННЯ ЧЕРНІГОВА НА ЦЕНТР ГУБЕРНІЇ
(кінець XVIII – початок XIX ст.)**

Як відомо, історія міста визначається кількома основними факторами, значення яких змінюється в залежності від історичної епохи й регіону. Найважливішими з них є фактори економічний і політичний – в найширших розуміннях цих термінів. Наявність одного з них або обох разом може привести до розквіту міста, а відсутність – до стагнації або занепаду.

Історія Чернігова дає яскравий приклад значення політико-адміністративного фактору для життя міста. Після розквіту в давньоруську добу Чернігів протягом майже чотирьохсот років, до початку XVII ст., перебував в стані занепаду. Проте, виключно завдяки традиції, місто продовжувало зберігати високий адміністративний статус центру удільного князівства, а потім центру воєводства. Після 1648 р., з часів Богдана Хмельницького, Чернігів став центром Чернігівського козацького полку, однак в економічному відношенні та за чисельністю населення значно відставав від кількох інших міст Сіверської землі (Ніжина, Конотопа, Глухова, Березни). У 1780-х роках населення Чернігова складало менше 4 тисяч осіб. Відсутність природних ресурсів для ремесла, промислів і промисловості, віддаленість від важливих торгових шляхів не давали місту перспектив для розвитку.

Однак після ліквідації Гетьманщини і полкового устрою наприкінці XVIII ст. міське життя Чернігова значно змінилось, що було прямо пов'язане зі зміною його адміністративного статусу. На українських землях в складі Російської імперії відбулися великі адміністративні реформи. У 1782 р. виникло Чернігівське намісництво. До його складу увійшли землі колишніх Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Гадяцького полків та деякі прилеглі території. Межі підлеглого Чернігову регіону збільшилися в кілька разів. Закипіла чиновницька робота по формуванню нових органів місцевої влади. Проте однією реорганізацією справа не закінчилась. У 1796 р. імператор Павло I вирішив відновити в Україні управління і судочинство відповідно до давніх звичаїв. Згідно з його указом були ліквідовані намісництва, а в межах історичної території колишньої Гетьманщини було утворено Малоросійську губернію.

Центром новоутвореної губернії став Чернігів. Малоросійська губернія простягалася від Кременчука і річки Самари на півдні до Стародуба на півночі, від Києва і Дніпра на заході до Полтави на сході. Її населення становило понад 2 млн. Адміністративне значення міста різко зросло. За реформою 1796 р. Чернігів пережив пік розширення своєї територіальної влади, чого не було ані раніше, ані пізніше. Однак досить швидко стало ясно, що керувати такою великою територією з одного центру непросто і незручно. Після смерті Павла I імператор Олександр I провів чергову адміністративну реформу. У 1802 р. Малоросійська губернія була поділена на Малоросійську Чернігівську і Малоросійську Полтавську губернії. Відповідно Чернігівська губернія приблизно вдвічі зменшилася територіально, але зберегла штат урядовців, який їй дістався від попередніх бюрократичних структур.

Статус центру намісництва, а потім губернії підніс значення Чернігова не лише в Україні, але й в межах Російської імперії. Для порівняння відзначимо, що більшість полкових міст козацької України стали центрами невеликих повітів і втратили своє значення. Варто також підкреслити, що від часів Київської Русі жодна влада не ставила під сумнів високий статус Чернігова. Перетворення міста в один із адміністративних центрів імперії мало велике значення для його подальшої долі. Тут формувались відповідні органи губернської влади, судові, податкові, поліцейські та інші інституції. Чернігів поступово перетворився на місто різноманітних установ, чиновників і людей, які їх обслуговували. Враховуючи, що місто не мало розвинутого економічного життя, статус губернського центру рятував його від занепаду. З іншого боку, спеціалізація міського життя на обслуговуванні адміністративного апарату визначила обличчя міста на все наступне XIX ст.

Разом з ліквідацією полкового устрою Гетьманщини царський уряд ліквідував у містах України і магдебурзьке право, яке проіснувало тут понад півтори сотні років. Натомість у 1785 р. було запроваджено новий порядок міського управління на основі «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії». Згідно з нею, управління містом передавалося так званій «шести-гласній» думі. Все міське населення поділялося на 6 груп відповідно до соціального і майнового статусу – наявності нерухомого майна і сплати податків. Першу групу складали дворяни і духовенство, другу – купці, третю – цехові ремісники, четверту – іногородні та іноземці, які вели економічну діяльність у місті. До п'ятої групи входили почесні громадяни. Ця збірна група складалася з представників місцевого управління, діячів науки, культури й мистецтва та особливо багатих підприємців. І, нарешті, шосту групу складала решта городян – «городові обивателі», які не потрапили до перших п'яти груп. Це були дрібні ремісники і торгівці та наймані робітники.

Вибори до міських органів влади проводились один раз на три роки. Існували так звана загальна дума, яка складалася з міського голови і депутатів-

Метаморфози міського життя

гласних. Виконавчою владою міста була шестигласна дума, яку обирала загальна дума і до якої від кожної р шести груп городян входило по одному гласному. Звідси і назва – шестигласна дума. Її теж очолював міський голова. Таким чином у думі були гарантовані місця для різних верств населення, з переважанням впливу дворянства і заможних верств.

Сам по собі порядок обрання до шестигласної думи не був великим відступом від тогочасних норм самоуправління в Європі. Загальне виборче право стало надбанням європейської демократії лише в ХХ ст. Протягом багатьох сторіч, від появи парламенту в Англії і магдебурзького права в Німеччині, виборче право в Європі базувалося на соціальному і майновому цензі. Свого часу англійський парламент виник як орган платників податків, які давали гроші королю і контролювали їх використання. Основним предметом оподаткування була нерухома власність. Особи, які мали таку власність, сплачували податки, а вже потім, як платники податків, брали участь у виборах. З іншого боку, особи, які не мали власності, податків не сплачували і права голосу не мали.

Для російських міст запровадження грамоти 1785 р. було великим кроком вперед в розвитку міського самоврядування, оскільки там воно було відсутнє взагалі. Що ж стосується українських міст, які раніше мали магдебурзьке право, то ця грамота значно обмежувала їхні права і привілеї. Адже, декларуючи створення міського самоврядування, імперська влада поставила його під повний контроль державних чиновників. Робота міської думи жорстко регламентувалась законодавством. Усі її постанови затверджувалися губернатором. Водночас вона була зобов'язана виконувати всі його вказівки. Дума не могла вільно розпоряджатися міським бюджетом. Міські чиновники отримували значно меншу платню, ніж їхні колеги в губернських установах. Дума була позбавлена багатьох функцій, які свого часу належали магістрату. Зрештою, реальна практика призвела до того, що міські органи влади перетворилися на одну з структур державного апарату.

Очевидно, чернігівці це добре розуміли. Не маючи можливості змінити ситуацію, вони досить байдуже поставилися до новоутвореного міського управління. Першим головою шестигласної думи у 1785 р. став міщанин на прізвище Бублик. Можливо, це був Григорій Бублик, який згадувався як претендент на посаду війта ще у 1756 р. В історії міста він залишився відомим лише тим, що через два роки відмовився брати участь у підготовці до зустрічі імператриці Катерини II і подав у відставку, аргументуючи це старістю і поганим здоров'ям. Тоді довелось терміново, порушуючи процедуру, обирати нового голову. На короткий час ним став Дем'ян Леонідів, який навіть не був міщанином, а належав до козацької старшини.

Новий голова, разом з усіма місцевими «чинами», зустрічав царицю Катерину II, яка була в Чернігові 25–26 січня 1787 р. Для неї було збудовано

Тріумфальну арку, влаштовано ілюмінацію та урочистий прийом. Є непевна інформація, що до її приїзду для переправи через Десну було влаштовано наплавний міст. Проїзд Катерини II приніс місту певну користь, оскільки вона наказала дати кошти для ремонту Спаського собору. В ті роки через місто, через яке уже була прокладена дорога з Петербурга на Київ і ще діяла дорога з Москви на Київ, неодноразово проїжджали члени російського імператорського двору. Цікавим фактом було відвідання міста австрійським імператором Йосифом II у 1780 р. Його поїздка з Відня до Петербурга мала неофіційний характер, і він називав себе графом Фалкенштейном. В Чернігові він ночував на вул. Гончій в будинку бунчукового товариша, а згодом асесора Петра Фурсановича.

Після Леонідова головами міської влади були вихідці з міщанського стану – Михайло Цвіт, Іван Колодкевич та ін. Про ставлення чернігівців до думи тих років свідчить приклад від 1799 р. Тоді цех ковалів обрав гласним чоловіка, який, при всіх можливих достоїнствах, мав значні фізичні вади і «через покалічення у нього носу, говорені ним промови... майже незрозумілі». Тож голова думи просив обрати на його місце іншу особу.

Довгий час дума навіть не мала власного приміщення. Оскільки це була нова установа, то вона не зайняла будівлі магістрату, який ще продовжував діяти, однак тепер виключно як міський суд. Протягом кількох років дума не мала місця для засідань, тож вона переходила з одного приміщення в інше. Лише у 1799 р. вона придбала перше майно – стіл і 12 стільців. У 1806 р. була нарешті вирішена справа з приміщенням – дума збудувала власний будинок.

Так само непросто вирішувалося питання з міським майном. Спочатку значну його частину відібрали в державну казну. Потім відбулося повернення майна в міську власність або під контроль міста. Так, зокрема, сталося з селами Березанка, Петрушин, Погорільці, Свинь, Хмільниця, які здавна належали місту. Тепер селяни цих сіл мали лише сплачувати місту невеликий податок – чинш. Чернігів і надалі мав доходи від здачі в оренду довколишніх земель і придеснянських озер, яких налічувалося більше 30, і вони приносили стабільний прибуток. У самому місті земля теж традиційно не продавалася, а здавалась в оренду. Під житлову забудову міщан орендна плата була майже символічною. Значно більші суми бралися за оренду землі під виробничі потреби, насамперед торгівельні заклади. В оренду здавалися також міські лавки і шинки. На П'ятницькому полі було чимало вітряків.

Основний прибуток міському бюджету давав так званий «відкуп винних продаж», тобто продаж ліцензій на торгівлю спиртними напоями. В місті налічувалося 48 шинків, які належали міщанам. З ними конкурувала колишня козацька старшина. Спеціальне розслідування губернатора засвідчило, що їй належало 22 шинки, тоді як за новим законодавством вона не мала права на торгівлю спиртним. Однак добитися зміни традиції було нелегко.

Метаморфози міського життя

Щоб знати реальну ситуацію, нова влада була змушена постійно проводити різноманітні дослідження регіону. Завдяки цьому іноді можна дізнатися про зміни, які відбувались у місті, буквально по роках. Топографічний опис 1798–1800 рр. фіксує старі укріплення міста: земляний вал з замком, обведений з трьох боків сухим ровом достатньої глибини з трьома дерев'яними воротами. В цьому документі чернігівські вали згадуються востаннє, оскільки незабаром вони були знесені. Опис називає чотири розлогі передмістя – Гонче, Застриження, П'ятницьке поле, Поділ. У місті згадуються 15 церков і два монастирі – Слещький Успенський та Троїцько-Іллінський.

Опис державних і громадських будівель (тоді їх називали «казенними») фіксує лише три кам'яні споруди – малоросійський поштамт, приміщення семінарії та колишній архієрейський дім, в якому розміщалося відразу кілька закладів: повітовий і земський суди, казначейство, канцелярія городничого, лікарняна управа й архів. Малоросійський поштамт був новою цегляною спорудою і одним з перших будинків такого призначення в Україні взагалі. Що стосується приміщення семінарії, то вона розташувалась у колишньому будинку Полуботка за Стрижем. Водночас опис не можна назвати повним, оскільки в ньому чомусь названі не всі будівлі, наприклад, не згадано колишньої полкової канцелярії.

Дерев'яними казенними спорудами були будинки губернатора, губернського правління, генерального суду, казенної палати, дворянських зібрань, народного училища, приміщення для охорони і прислуги губернатора, будівля колишнього артилерійського цейхгаузу. Міській думі належало лише п'ять будинків. Один з них – приміщення магістрату, інший – «п'їтейний» дім (шинок) і ще три без вказівки на призначення. У місті згадуються також будинок для душевнохворих, лікарня, богадільня, острог для утримання злочинців, 6 караульних сараїв, 4 будинки для причетників при церквах.

Економічне життя було представлено в спорудах міста насамперед закладами торгівлі. Міська дума мала на площі великі дерев'яні торгові ряди, де було 65 лавок, старих і нових, які здавалися в оренду. Крім того, міщани мали ще 23 лавки для дрібної торгівлі, насамперед м'ясом і шкірами. Значні купці тримали ще 6 лавок, а купці з різночинців – 3. Були також спеціальні «навіси» – павільйони для торгівлі хлібом і рибою і 2 амбари для зберігання м'яса і вагів. В описі згадуються також 3 бані, 8 кузень, 3 цегляні заводи, 35 вітряних млинів на міських дачах, а також 9 наплавних млинів на Десні. Що ж стосується дрібного ремісничого виробництва, то, очевидно, що воно зосереджувалося на приватних дворах.

Приватних житлових будинків у місті нараховувалося 647 і всі вони були дерев'яними. 84 з них належали дворянам, 71 – чиновникам, 40 – священико-служителям, 51 – купцям, 312 – міщанам та ін. Опис подає і чисельність жителів міста – 3749 особи чоловіків і жінок. Дворян обох статей було 97,

купців другої гільдії – 12, третьої – 156, священослужителів – 80, козаків – 52, православних міщан – 1388, міщан-поштарів – 42, міщан-євреїв – 507, казенних селян 183, поміщицьких – 172.

Губернський статус міста визначив появу великої кількості будинків чиновників, які документ називає «присутніми в судових місцях і канцелярськими служителями». Цим же пояснюється і поява окремої групи міщан-поштарів. Незначна чисельність козаків у місті свідчить про фактичне вимивання їх з міського життя. Ситуація до певної міри пояснюється переходом частини козаків до інших прошарків населення – дворян, міщан, купців і тих же чиновників. Так само привертають увагу дані про євреїв. Менш ніж за два десятиріччя перед тим, в описі Афанасія Шафонського вони взагалі не згадуються серед мешканців міста. Їхня поява була викликана насамперед політичними змінами – приєднанням до складу імперії Правобережної України, що дало можливість євреям переселятися з правого (колишнього польського) берега Дніпра в межі колишньої Гетьманщини.

Про слабкий економічний розвиток міста свідчить той факт, що серед міщан не було жодного купця першої гільдії. Населення зберігало попередній рід занять, а це було дрібне ремесло і дрібна торгівля. На зовнішній щодо Чернігова ринок було розраховане виробництво дерев'яного посуду та інших товарів з дерева. Однак і воно зосереджувалося не так у місті, як у його окрузі, а тут лише йшла торгівля лісовими товарами.

В описі відзначено роль Десни в житті міста. Вниз рікою постійно сплавлявся ліс, а плоскодонні судна, які називали барками або байдаками, перевозили різний товар – хліб, залізо, вино, дерев'яний посуд, літні і зимові повозки, рогожу та ін. Тут також будували річкові човни. Місцеві купці перепродували лісовий та інший товар в основному в межах найближчих регіонів України і Росії. На місцевих торгах і ярмарках йшла торгівля переважно продуктами харчування – рибою, вином, хлібом. До щоденних занять міщан відносилось також дрібне сільське господарство. Як і раніше, вони мали великі городи за містом, а при міських садибах – сади.

Цікавим є також податковий опис міста 1799–1801 рр. Він фіксує в Чернігові 1488 оподаткованих «душ», тобто чоловіків-господарів, які сплачували податки. Щоправда, ці дані не зовсім узгоджуються з наведеними вище цифрами населення Чернігова тих же років. Однак у випадках таких розбіжностей можна говорити не так про неточність описів, як про різні способи підрахунків. Цей же перепис дає цікаві дані про приміські поселення, з вказівкою чоловіків, які сплачували податки. Безпосередньо під містом називаються села Подусівка (50 обкладених податками чоловіків), Старий Білоус (181 чол.), Явтуховий (Новий) Білоус (354 чол.), Бобровиця (454 чол.), Жовинка (76 чол.), Яцево (141 чол.), Киянка (320 чол.), Коти (147 чол.), Масани (148 чол.), Павлівка (28 чол.) та ін. Отже, тільки у вказаних селах, на

Метаморфози міського життя

«пішій» відстані в одну-дві години від Чернігова, проживало понад 1,5 тисячі оподаткованих чоловіків. Так само у відомості називаються і всі тогочасні трохи більш віддалені села – Киселівка (82 чол.), Брусилів (428 чол.), Петрушин (686 чол.), Шестовиця (421 чол.), Количівка (245 чол.), Кошовка (113 чол.), Холявино (660 чол.) та ін. До речі, в порівнянні з попереднім описом 1781 р. населення приміських сіл різко зросло.

Загалом на межі XVIII–XIX ст. структура околиць Чернігова вже повністю склалась і практично в незмінному вигляді дійшла до наших днів. Важливо відзначити, що населення власне міста і його ближніх околиць було майже однаковим за чисельністю. Така структура розміщення населення була надзвичайно раціональною, оскільки воно не скупчувалось в одному місці, а рівномірно розосереджувалось по передмістях і околицях. З цієї точки зору Чернігів початку XIX ст. був майже ідеальним містом. Він відповідав найкращим стандартам містобудування тогочасної Європи.

Ще один документ, так звана «відомість» 1810 р., називає уже 804 будинки в Чернігові та його околиці на відстані 2 верст від міста, а населення на цій території – 4000 чоловіків і 2800 жінок. Треба врахувати, що незадовго перед тим, у 1808 р. до Чернігова офіційно приєднано село Бобровицю, де проживало 460 жителів чоловічої статі. Не зовсім зрозумілим є значне переважання чоловічого населення над жіночим. У будь-якому випадку, ми бачимо досить швидке зростання населення міста. Оскільки принципових економічних змін у чернігівській окрузі за цей час не сталося, то це можна пояснити лише фактом перетворення Чернігова в губернський центр. Відбулося різке збільшення чиновницького люду. Швидко зростав і попит на робочі руки для будівництва, а також на обслуговуючий персонал для губернських установ і чиновників. Не випадково, коли укладачі відомості спробували приблизно визначити населення Чернігова разом з людьми, які постійно залучалися до міського життя різними роботами, то вийшла досить значна цифра – «до 15000 душ». У цьому випадку просто були враховані жителі приміських сіл, які працювали в місті.

«Відомість» 1810 р. дає нам також перелік осіб, які мали земельну власність в межах міської території, визначеної в радіусі 2 верст від міста. Всього таких ділянок було 200. Найбільше з них належало розгалуженій родині Єньків – 16 ділянок, місцевим чиновникам: статському раднику Льву Гулевичу – 12, колезькому асесору Павлу Домонтовичу – 8, статському раднику Шираю – 6, надвірному раднику Тризні – 6. Серед приміських земельних власників з чиновничко-дворянського кола згадуються також підполковник Іван Лашкевич, колезький асесор Василь Лизогуб, ротмістр Павло Миклашевський, дворяни Шихуцький, Глинський, Товстоліс, Стороженко, вдова Дуніна-Борковська. Дрібними власниками з козаків, міщан і селян були Авраменко, Вільовка, Галушка, Грищенко, Дука, Клопот, Ковтун,

Колдан, Стус, Чобіток та ін. Однак міщанам належало всього 4 ділянки, козакам – 8, казенним селянам – 8. Крім того, у власності міста залишалось 8 ділянок, у монастирів і казни – по 2.

Ці дані, насамперед прізвища власників, прямо свідчать про соціальні процеси, які відбувалися в Чернігові. Практично всі приміські ділянки належали давній місцевій людині, хоча в місті проживало багато російських офіцерів і поступово з'являлося російське чиновництво. Вкраплення російських прізвищ зустрічаються лише кілька разів. На цьому етапі чиновництво і дворянство новоствореної губернії формувалося насамперед з місцевої еліти. З іншого боку, нові дворяни – вихідці з козацької старшини – у вузькому становому розумінні ніколи не належали до чернігівських міщан, проте в їхніх руках перебувала більшість земель довкола міста. Міська дума і міщани, навіть якщо зарахувати до них родину Єньків, мали лише 28 ділянок з 200. Це свідчило про витіснення міщанства з давнього, наданого ще магдебурзькими привілеями, землеволодіння.

Цей же податковий опис 1810 р. дає цінну інформацію про стан економіки міста. Правда, вона дещо однобока, оскільки зверталась увага тільки на торгівлю, у тому числі горілчану, і винокуріння, бо саме вони давали основні прибутки міській і державній казни. В Чернігові було два базарні дні – понеділок і п'ятниця, а в інші дні працювали постійні заклади торгівлі. Як і раніше, тут проводилося чотири ярмарки на рік. Три з них тривали до 15 днів і були призначені для купців з інших міст. Правда, географія назв, звідки прибували купці (Ніжин, Київ, Острог, Рильськ, Стародуб, Погар, Калуга, Москва), і їх незначна чисельність вказують на регіональний характер цих ярмарків.

Четвертий ярмарок, так званий Десятинний, який відбувався на десяту п'ятницю після Великодня, був місцевим, але особливо багатолюдним. Сюди прибували селяни з навколишніх сіл, які привозили власні вироби і худобу. Водночас вони користалися нагодою, щоб відвідати святі місця, поклонитися іконам. Чернігівські ярмарки були нецікаві купцям здалеку, оскільки на них не велась оптова торгівля. Це пояснювалось тим, що Чернігів вже понад сто років до того поступився місцем регіонального центра торгівлі сусідньому Ніжину.

Що ж до торгівлі спиртним, то в місті було 53 «пітейні дома», 23 «виставки», де велась виносна торгівля спиртним, і 6 трактирів-шинків. Спиртні напої виготовлялися місцевими поміщиками. Так, на Бобровиці згадується винокурений завод поміщика Миклашевського, де вироблялося 1500 відер «вина» щорічно. За приблизними підрахунками, щорічний продаж вина в Чернігові складав майже 14 тисяч відер, горілки – 740, наливки – 195, пива понад 2 тисячі, меду понад 2300 відер. Ці цифри, на перший погляд, виглядають солідно, однак треба врахувати декілька обставин. По-перше, на одного постійного жителя міста чоловічої статі продавалось менше п'яти відер

Метаморфози міського життя

спиртних напоїв на рік, але питома вага міцних серед них була незначною. По друге, частину споживачів становили приїжджі. Можна було б зробити висновок, що на початку XIX ст. жителі Чернігова вели практично тверезий спосіб життя, однак статистика не відображає реальної картини, оскільки значна частина населення, незважаючи на обмеження і заборони, продовжувала виготовляти спиртні напої для власного вжитку. Від часів магдебурзького права і Гетьманщини міщани і козаки ставилися до винокуріння як до свого давнього привілею. Тому спроби російської влади позбавити їх цього права сприймалися як грубе порушення звичаю.

Сухі цифри статистики доповнюються спогадами про міське життя початку XIX ст., складеними одним із старожилів. В перші роки сторіччя Чернігів жив в очікуванні реконструкції. У дворах і на провулках стояли віхи, які позначали майбутні вулиці. Господарі будинків, яким загрожувало знесення, обурювались сваволі землемірів, хоча насправді ті були ні в чому не винні. Три чверті будинків міста були покриті соломною, традиційною для української народної архітектури. В місті було всього дві вулиці, на яких могли спокійно розминутись кінні екіпажі, – Гонча і Олександрівська. Поза ними місто було поділене давніми вузькими провулками. Взимку їх доверху заносило снігом. Під час дощів вони перетворювались на русла струмків.

Старожил згадує окремі частини міста, чим доповнює офіційні описи початку XIX ст. Найбільш заселена і жвава частина була довкола П'ятницької церкви і тодішнього «старого» базару. Тут жили сімейства давніх чернігівських ремісників: Лопат, Грищенків, Лежнів, Крутенів, Калинських, Колядинських, Довбишів, Орлів, Калиток, Грибів, Перців, Ковбас та ін. Вже від цих прізвищ віяло українською давниною, тож автор спогадів був переконаний, що ці родини жили тут ще від часів Київської Русі. В Московській слободі під Валом жили виключно відставні нижні військові чини. Давня Лісковиця була заселена торговками, хлібницями, булочницями, бубличницями, риболовами і різними майстровими людьми. Вперше згадано передмістя Ковалівку, де жили ковалі. Вона розміщалась понад правим берегом Стрижня в районі сучасної вул. Київської. Згадується також Вовча слобідка біля Київської застави (біля Лісковиці). Вона мала погану репутацію, оскільки тут жили жебраки і «різна сволота».

Жителі міста їздили на возах, колясках, бричках, великих і малих дріжках. Вони були пофарбовані досить яскраво – у лимонний, помаранчевий, червоний і світло-зелений колір, а кращі з них були застелені килимами. Дріжки були першим пасажирським транспортом загального користування. Їх конструкція була вкрай простою: між передніми і задніми колесами було покладено довгу дошку-сидіння, на яку пасажири сідали боком відносно напрями руху. При цьому ноги звисали просто вниз, і у випадку поганої погоди багнюка з-під коліс летіла на пасажирів. В місті майже не було великих, запряжених кількома

конами екіпажів. Тому поява такої карети викликала непідробний інтерес серед міщан.

Із спогадів старожила можна дещо дізнатися і про одяг чернігівців того часу. Згадується, що заможні чепурні міщанки носили сині спідниці, сині шерстяні панчохи і черевики. Незалежно від статі, чернігівці вбирались у досить яскравий одяг блакитного, світло-зеленого, червоного кольорів. Така традиція залишилася ще з попереднього сторіччя, однак потім чоловічий одяг зазнав значних змін – він став більш строгим.

Нотатки старожила сповнені песимізму щодо економічних можливостей міста. Він підкреслив масштаб лише Десятинного ярмарку. На нього масово привозили товар «поселяни» губернії. На цей же ярмарок з Херсонської і Катеринославської губерній везли солону рибу, якою місцеве населення запасалося на весь рік.

Ще одні спогади про Чернігів початку XIX ст. залишив викладач духовної семінарії Йосиф Самчевський. Коли він їхав сюди на роботу з Петербурга, інспектор духовної академії розповів, що колись також працював в Чернігові, що спочатку місто йому не сподобалося, але потім він покидав його з жалем «розлуки з добрими чернігівцями». На Самчевського Чернігів спочатку теж справив не найкраще враження, насамперед через поганий благоустрій центральної частини міста. Однак відпрацювавши в Чернігові 13 років, він так само, як петербурзький інспектор, згадував їх, як найкращі у своєму житті.

Духовна семінарія була спадкоємцем Чернігівського колегіуму. Офіційно її головним завданням була підготовка священиків, однак за традицією вона надавала загальну гуманітарну освіту. Йосиф Самчевський згадував, що семінарія мала добре впорядковані приміщення: колишній будинок Полуботка, двоповерхову бурсу з їдальнею і кухнею, будинки для викладачів та інспектора, а також великий доглянутий сад. Семчевський вважав, що чернігівська семінарія була кращою, ніж Невська в Петербурзі, де він сам учився, і хвалив чернігівських учнів за добру поведінку і навчання.

Ще одним навчальним закладом міста стало Головне народне чотирьохкласне училище, відкрите у 1789 р. у приміщеннях ліквідованого П'ятницького монастиря. У 1805 р. його реорганізували в гімназію. Перші роки роботи гімназії були важкими. Рівень кваліфікації вчителів був низьким, не особливо старалась і більшість учнів. Далеко не всі з них закінчували гімназію, і щорічний випуск складав усього 8-10 чоловік. Проживали учні переважно на квартирах, а частина – у спеціально збудованому для дітей провінційних чиновників виховному домі. Тому їх називали вихованцями. В гімназії були поширені тілесні покарання, про що з жахом згадували випускники навіть на старості років.

Найважливіші міські справи початку XIX ст. були пов'язані з перебудовою міста для потреб губернського центру. Перша така реконструкція була

Метаморфози міського життя

запланована ще у 1786 р. Передбачалося знесення старої забудови і прокладення нових вулиць таким чином, щоб створити прямокутні квартали. Так само й все місто в плані мало бути схожим на великий прямокутник, дотичний до Десни, розміром приблизно 2 на 3 км. Проект поступово почали реалізовувати. Оскільки перебудова була запланована і нав'язана зверху, то думі доводилося лише вирішувати поточні питання – або самій, або разом з губернською владою. Найбільші клопоти були пов'язані зі знесенням старих будинків і виділенням нових ділянок під забудову. Адже нові вулиці пробивалися майже без врахування старого планування. Першими були прокладені Воскресенська, Київська, Воздвиженська, П'ятницька, Бого-явленська, Богуславська і Сіверянська вулиці.

На той час втратила своє значення чернігівська фортеця, оскільки західний кордон Російської імперії, який довгий час проходив по Дніпру, перемістився аж за Волинь. Тому старі земляні укріплення вирішили знести. До 1803 р. майже всі вали міста були зриті. Нині їх фрагменти збереглися біля колегіуму, який стоїть безпосередньо на старому валу, а також біля полкової канцелярії. Зберігся і рів біля колишнього Верхнього замку. Знищення валів було значною втратою для історичного ландшафту міста, оскільки вони існували ще з давньоруських часів. Зараз важко судити, чи доцільно було залишати їх у повному обсязі, чи ні. Практика містобудування в Російській імперії ХІХ ст. знає приклади збереження старих валів, наприклад, у Києві на Печерську, у Володимирі-Волинському або Новгороді.

Нещаслива доля чекала архітектурний комплекс ліквідованого Борисоглібського монастиря. Його територія, розташована в тогочасному центрі міста, теж потрапила під перепланування, оскільки було вирішено створити велику площу перед Спаським собором. Тому більшість будівель монастиря було зруйновано, у тому числі численні келії і приміщення, де навчалися студенти колегіуму. Так само знесли частину приміщень довкола П'ятницької церкви, в яких після закриття П'ятницького жіночого монастиря кілька років розміщувалося народне училище. Проте у 1810-х роках. тут було проведено капітальний ремонт і реконструкцію церкви, над якою надбудували нові бані. Також до неї прибудували дзвіницю-ротонду. Незважаючи на припинення діяльності монастиря, жительки Чернігова і околиць не втратили своєї особливості прихильності саме до П'ятницької церкви. Відомо, що в ХІХ ст. існував звичай, за яким перед Десятинним ярмарком до цієї церкви «у великому числі» збиралися жінки і молилися тут кілька днів.

Значної перебудови зазнав Спаський собор. Після пожежі 1750 р. він був відновлений у 1770 р., але перебував у поганому стані. У 1791 р. розпочався його капітальний ремонт: було проведено реконструкцію внутрішніх приміщень, перекрито дах, північну башту («Красний терем») перебудовано на

дзвіницю, збудовано південну башту. Над обома баштами звели конусоподібні куполи, стиль яких навіть сучасникам було важко визначити.

Міське життя поступово змінювалося відповідно до стандартів губернського центру. Так, постало питання про освітлення міста. На головних вулицях поставили ліхтарі, які освітлювалися сальними свічками. У 1801 р. планувалося поставити 110 таких ліхтарів. Значно змінилися вимоги до традиційного обов'язку влади з підтримки громадського порядку. Раніше разом з магістратом ці функції виконувала комендантська рота фортеці. Однак оскільки були ліквідовані і фортеця, і магістрат, справу довелось організувати по-новому. З 1798 р. в Чернігові створили міську поліцію, яка тоді називалася «управа благочиння». Місто було поділене на дві так звані частини, кожна з яких своєю чергою ділилася на два умовні квартали. На чолі поліції стояв городничий, а за кожний квартал відповідав квартальний наглядач. Крім того, початковий штат налічував кілька поліцейських чиновників. Спочатку рядову поліцейську службу мали відбувати міщани, відповідно до давньої традиції, на громадських засадах. Однак згодом їх замінили професійні поліцейські. Згідно з вимогами до поліцейської служби, в різних районах міста були поставлені поліцейські будки, яких у 1802 р. було 11.

У 1803 і 1805 рр. були розроблені нові проекти реконструкції Чернігова, які значною мірою змінили план 1786 р. Можна визнати, що вони були більш вдалим, оскільки враховували історичну забудову міста, насамперед церковну архітектуру. Відповідно до них сформували центральну частину міста, відвели місце під «богоугодні» заклади, де згодом збудували міську лікарню, утворили міське кладовище – спочатку біля Вознесенської церкви, а потім перенесли далі в бік Любеча, та ін. Це планування із незначними змінами збереглося донині. Майже вільним від забудови залишився історичний Дитинець. У подальшому розвиток міста коригувався планами 1834 і 1861 рр.

До наших днів дійшла низка споруд першої половини XIX ст. У сервісному вигляді збереглися будинки сучасного історичного музею (будинок губернатора, потім – приміщення гімназії) і «тюремний замок» поблизу Єлецького монастиря. Були до невпізнання перебудовані, однак збереглися будинки міської думи і губернських установ (потім земства). У цей же період було також збудовано дві кам'яні церкви – Михайла і Федора у дворі семінарії за Стрижнем та Казанську на вул. Сіверянській (нині вул. Коцюбинського). На жаль, багато інших будівель було зруйновано або розібрано. Це стосується, зокрема, великих кам'яних торгових рядів, які були зведені на Красній площі архітектором А.Карташевським.

Загалом на початку XIX ст. Чернігів пережив період масштабних змін, які до невпізнання змінили його обличчя. Він став містом адміністративних установ і губернських чиновників. Губернський статус Чернігова визначив його домінування в адміністративному житті регіону. Це також тимчасово

Метаморфози міського життя

сприяло пожвавленню його економічного життя, оскільки створювалась вся необхідна для губернських установ інфраструктура. Однак згодом відсутність передумов для економічного розвитку законсервувала місто як «губернський хутір», життя якого зосереджувалось виключно довкола чиновницьких проблем.

Якщо порівняти Чернігів з успішними містами України того часу, наприклад, Одесою чи Катеринославом, можна сказати, що високий адміністративний статус не особливо впливав на економічний, демографічний і культурний розвиток міст Російської імперії.

Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6.

Ігнатенко І., Нижник Л. Нарис з історії та архітектури П'ятницького монастиря // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6.

Ковалевский А. Учреждение в Чернигове полиции в 1798 году // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 607.

Марков М. О достопамятностях Чернигова (відбиток) // Об успехах народного просвещения. – СПб., 1816. – № XLI.

Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997.

Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. – К., 1846.

Очерк истории города Чернигова (907–1907). – Чернигов, 1908.

Рудановский А. Черниговская гимназия начала 40-х годов // Киевская старина. – 1894. – № 10.

Семчевский Йосиф. Воспоминания // Киевская старина. – 1894. – № 1.

Степанова О.Л. Деякі аспекти «обстройки» Чернігова у першій половині XIX ст. // Чернігівські старожитності / Матеріали наукової конференції. – Чернігів, 2006.

Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998.

Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – № 11.

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1990.

Чернигов за 45 лет. Заметки старожила // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 1.

Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. – Чернигов, 2006.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.